

 <https://orcid.org/0000-0002-0047-8373>

Danuta Jędrusiak

Uniwersytet Jagielloński

ULTIMATE FANTASY. SUBWERSYJNE STRATEGIE QUEEROWANIA SZTUCZNEJ INTELIGENCJI W PROJEKTACH TRANSLITERACKICH

Ultimate Fantasy. Subversive Strategies of Queering Artificial Intelligence in Transliterary Projects

Abstract: This article describes artistic examples of queering Artificial Intelligence (AI), which can be understood as a practice that challenges the (hetero)normative nature of neural networks by implementing a queer perspective. The evaluation of ways in which AI reflects societal norms is conducted by addressing biases that disproportionately affect marginalized communities. On this basis, the author highlights the need for inclusive practices that make it possible for queer experiences to be represented by technology while also discussing why AI cannot be neutral. The in-depth study of *Ultimate Fantasy*, a collection of literary texts generated by a Queer AI, reveals how artists use language models in novel, subversive, and possibly liberating ways. The author aims to frame this practice as an example of a queer utopian aesthetic project in accordance with José Muñoz's understanding of queerness. The various motifs evident in the short story collection – such as queer modes of love or trauma – are analyzed as reflections of themes present in the corpus of queer texts used to train the language model.

Keywords: Artificial Intelligence, natural language generation, queering, queer utopianism, electronic literature

Badając etyczne implikacje rozwoju systemów Sztucznej Inteligencji (SI), wielu teoretyków podkreśla, że narzędzia te stają się wyrazem społecznych nierówności, a nawet je pogłębiają¹. Dowiedzenie algorytmicznej przemocy, czy też algorytmicznej niesprawiedliwości, stało się ważnym elementem działań zmierzających do zburzenia

¹ Zob. N. Mehrabi, F. Morstatter, N. Saxena, K. Lerman, A. Galstyan, *A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning*, „ACM Computing Surveys” 2021, nr 6 (54), s. 1–11.

mitu obiektywności SI², który, podobnie jak neutralność Internetu, pozostaje niemożliwym do spełnienia marzeniem. Problem ten jest zwłaszcza istotny dla przedstawicieli grup opresjonowanych ze względu na rasę, płeć, narodowość, niepełnosprawność czy seksualność. Ich narracje o krępującej normatywności SI znajdują wyraz nie tylko w dyskursie naukowym czy oddolnych inicjatywach społecznych, lecz także w sferze sztuki. Artyści eksplorują możliwości przekroczenia ograniczeń sieci neuronowych lub podejmują próbę ich tematyzacji. Jedną z takich praktyk krytycznych jest queerowanie SI, czyli zespół działań zmierzających do zakwestionowania (hetero)normatywnej logiki stojącej u podstaw sposobu działania sieci neuronowych.

W dyskursie akademickim refleksja nad relacją queeru oraz SI w odniesieniu do praktyk artystycznych dotychczas dotyczyła głównie sztuk audiowizualnych³, a formy tekstualne powstałe przez queerowanie uczenia maszynowego pozostają w dużej mierze nierozpoznane. Z zamiarem wypełnienia tej niszy proponuję studium projektu Emily Martinez *Ultimate Fantasy*⁴ – zbioru opowiadań i wierszy wygenerowanych przez Queer AI. Celem ich analizy będzie ukazanie utopijnego potencjału pracy w oparciu o koncepcję queerowego utopizmu José Muñoza. Przywołane zostaną przykłady innych projektów transliterackich⁵, które wykorzystują SI w analogiczny sposób. Przybliżenie relacji łączącej teorię queer oraz strategię queerowania sieci neuronowych pozwoli na osadzenie praktyki artystycznej w szerszym teoretyczno-kulturowym kontekście. Podobną funkcję będą pełnił uwagi o normatywności SI, pomocne dla wyjaśnienia, dlaczego zazwyczaj modele językowe nie wyrażają queerowego doświadczenia.

Teoria queer a queerowanie Sztucznej Inteligencji

W latach 80. zauważalna była zmiana podejścia do odmienności seksualnej, która przestała być analizowana wyłącznie w ramach studiów lesbijsko-gejowskich opartych na polityce tożsamości. W tym okresie stała się również przedmiotem nowo powstałej teorii queer⁶, w ramach której nieheteronormatywność jest konceptualizowana

² Zob. *Algorithmic Justice League*, Algorithmic Justice League – Unmasking AI harms and biases (ajl.org) (dostęp: 18.12.2023).

³ Wśród polskich badaczy warto wyróżnić Ewelinę Twardoch-Raś, która analizuje queerową sztukę biometryczną, zob. E. Twardoch-Raś, *Sztuka biometryczna w perspektywie filozofii post-i transhumanizmu. W stronę estetyki postafektywnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021, s. 503–508.

⁴ E. Martinez, *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts> (dostęp: 18.12.2023). Wszystkie tłumaczenia tekstów anglojęzycznych są tłumaczeniami własnymi, chyba że zostało zaznaczone inaczej.

⁵ Transliteraturę rozumiem jako formę eksperymentalnej twórczości renegocjującej tradycyjne granice literatury; więcej o transliterackości; M. Górska-Olesińska, *Trans-literatura? Uwagi wstępne*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2014, nr 1 (19), s. 1–2.

⁶ M. Baer, M. Lizurej, *Z odmienniej perspektywy. Pomiędzy studiami gejowsko-lesbijskimi a studiami queer. Wprowadzenie* [w:] M. Baer, M. Lizurej (red.), *Z odmienniej perspektywy. Studia queer w Polsce*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2007, s. 10–11.

na różne sposoby. Punktem wyjścia badaczy stało się rozumienie queeru jako czynnika nienormatywnego, stojącego w kontrze do dominujących systemów wartości. Jak później dostrzeżono, odmienność płciowa i seksualna są jedynie pewnym aspektem tej queerowej inności⁷. Wyraża to Jasper Laybutt: „Dla mnie queer transcenduje wszelką płciowość, wszelką perswazję seksualną i filozofię. Queerowość to sposób istnienia. To także styl życia. To coś, co jest wieczną alternatywą”⁸.

Skoro termin queer definiuje się przez negację, „nie ma niczego, do czego to [queer – przyp. D.J.] w szczególności koniecznie się odnosi. To tożsamość bez esencji”⁹. Queerowe jest to, co płynne, zmienne, niedające się wyrazić łatwo, definiowane w relacji do normy, a nie przez określenie istotowych właściwości. Jak trafnie podsumowuje takie rozumienie tego terminu Eve Kosofsky Sedgwick: „«queer» może się odnosić do otwartej siatki możliwości, dziur, nakładających się obszarów, dysonansów, rezonansów i nadmiarów znaczeń, gdy elementy konstytuujące czyjąkolwiek płeć lub seksualność nie są stworzone (albo *nie mogą* być stworzone) do wyrażania jednoznaczności”¹⁰. Queer w takim ujęciu polega na odrzuceniu esencjonalnego i jednoznacznego definiowania tożsamości, co wiąże się z odejściem od reprodukcji dychotomii homo–hetero, kobieta–mężczyzna¹¹. Tego typu spostrzeżenia, a także uwagi Michela Foucaulta dotyczące uznania seksualności za aparat dyskursu władzy/wiedzy¹² sprawiły, że przedmiotem teorii queer stały się same mechanizmy wytwarzające tożsamość. Takie rozszerzenie zakresu czyni z niej odsłonę krytyki społecznej, co dokładnie omawia Joanna Bednarek¹³. Dostrzeżenie sztuczności konstruktów płci i seksualności stało się punktem wyjścia do krytycznej analizy instytucji władzy, które organizują rzeczywistość zgodnie z normatywnym systemem wartości. W tym sensie „teoria queer aspiruje do przekształcenia teorii homoseksualności w ogólną teorię społeczną, czy też punkt widzenia umożliwiający analizę społecznych procesów”¹⁴.

⁷ D.M. Halperin, *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*, Oxford University Press, New York–Oxford 1995, s. 62.

⁸ J. Laybutt, *Capital Q: News for the Queer Capital or Capital Q Weekly*, Designer Publications, Sydney 1992, [za:] E. Grosz, *Space, Time and Perversion: Essays on the Politics of Bodies*, Routledge, New York–London 1995, s. 207.

⁹ D.M. Halperin, *Saint Foucault...*, op. cit., s. 62.

¹⁰ E.K. Sedgwick, *Tendencies*, Duke University Press, Durham 1993, s. 8.

¹¹ J. Butler, *Koniec różnicy seksualnej? (fragm.)*, przeł. A. Kowalcze-Pawlik [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012, s. 222.

¹² Analizę wpływu filozofii Foucaulta na teorie queer przeprowadził Jacek Kochanowski, zob. J. Kochanowski, *Queer Studies – wprowadzenie* [w:] J. Kochanowski, M. Abramowicz, R. Biedroń (red.), *Queer Studies. Podręcznik kursu*, Kampania Przeciw Homofobii, Warszawa 2010, s. 22–24.

¹³ J. Bednarek, *Queer jako krytyka społeczna*, Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2014, http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/articles.php?article_id=837 (dostęp: 18.12.2023), s. 23.

¹⁴ S. Seidman, *Introduction* [w:] S. Seidman (red.), *Queer Theory Sociology*, Blackwell Publishers, Cambridge–Oxford 1996, s. 12–13.

Różne sposoby ramowania zakresu queeru wybrzmiewają w pojęciu queerowania. Funkcjonowało ono już w latach 90., używa go między innymi Kenn Honeychurch. Jak podkreśla, queerowanie zakłada krytyczną analizę mechanizmów wytwarzania wiedzy – stanowi „dynamiczne wyzwanie wobec tego, co ogranicza to, co może być znane, kim może być znający i jak wiedza jest wytwarzana a także dystrybuowana”¹⁵. Według badacza jest więc ono praktyką epistemologiczną wypływającą z natury queerowego doświadczenia, czyli z oporu wobec esencjalizacji i normatywności¹⁶. W przypadku SI queerowanie może oznaczać badanie tego, jak informacje, na których bazują i które wytwarzają sieci neuronowe, uwikłane są w mechanizmy władzy i kapitału, a w konsekwencji odtwarzają obowiązującą strukturę społeczną. W szerszym znaczeniu queerowanie opisuje praktykę kwestionowania (hetero)normatywności przez eksplorację alternatywnych perspektyw i narracji¹⁷.

Normatywność Sztucznej Inteligencji

Analiza tego, jak i dlaczego technologia odzwierciedla strukturę społeczną, stanowi podstawę działań sprzeciwiających się algorytmicznej opresji. Pojęcie to jest używane, by opisać, jak technologie cyfrowe, w tym SI, pogłębiają dyskryminację osób marginalizowanych¹⁸. Często podkreśla się uwikłanie technologii w mechanizmy ekonomii – w sferze digitalnej kapitał jest nierozzerwalnie związany z systemami władzy¹⁹. SI to narzędzie zwiększania produktywności, które rozwija się głównie dzięki działaniu wielkich korporacji. Źródeł normatywnej natury sieci neuronowych można upatrywać w mechanizmie działania uczenia maszynowego, materiałach do niego użytych i światopoglądzie osób tworzących oraz wykorzystujących sieci neuronowe²⁰.

Na korpus służący do uczenia maszynowego składają się teksty napisane przez ludzi, a zatem podstawowym źródłem normatywnej natury generatywnych artefaktów są uprzedzenia zawarte w tych materiałach, w tym te związane z seksualnością czy płcią, które sieci neuronowe nie tylko powielają, lecz także wzmacniają²¹.

¹⁵ Ibidem, s. 342.

¹⁶ K.G. Honeychurch, *Researching Dissident Subjectivities: Queering the Grounds of Theory and Practice*, „Harvard Educational Review” 1996, nr 2 (66), s. 342–345.

¹⁷ B. Attard-Frost, *Queering Intelligence: A Theory of Intelligence as Performance and a Critique of Individual and Artificial Intelligence* [w:] M. Klippahhn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais dos Santos Bruss (red.), *Queer Reflections on AI: Uncertain Intelligences*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York 2024, s. 29–30.

¹⁸ S.U. Noble, *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, New York University Press, New York 2018, s. 1–15.

¹⁹ L. Russell, *Glitch Feminism: A Manifesto*, Verso, London–New York 2020, s. 33–34.

²⁰ Klasyfikacje źródeł uprzedzeń powielanych w wygenerowanych przez SI treściach zostały ujęte w metaanalizie, zob. N. Mehrabi et al., *A Survey...*, op. cit., s. 3–9.

²¹ T. Wang et al., *Balanced Datasets Are Not Enough: Estimating and Mitigating Gender Bias in Deep Image Representations* [w:] L. O’Conner (red.), *Proceedings of the IEEE/CVF International Conference on Computer Vision*, IEEE Computer Society, Seul 2019, s. 5316.

Tak rozumiana algorytmiczna opresja jest powszechnie uznana wśród badaczy SI za istotny problem, dlatego podejmują oni liczne próby ograniczenia dyskryminujących aspektów tej technologii²². Przy tym wizja całkowicie obiektywnej sieci neuronowej zdaje się niemożliwa do spełnienia w świetle inherentnej dla wszelkich narracji stronniczości.

Organizacje udostępniające najpopularniejsze modele językowe nie są transparentne – nie wiadomo, jakie treści są wykorzystywane do wyszkolenia ich programów i czy dokonuje się to za zgodą autorów. Sieć neuronowa, ucząc się z internetowych źródeł wiedzy, reprodukuje organizujące je mechanizmy władzy, a więc dominującą, normatywną perspektywę. W tym sensie, jak podkreśla Scott Rettberg, większość problemów z SI to tak naprawdę problemy z ludźmi – tymi, którzy tworzą teksty i którzy decydują, jakie dane są dość wartościowe, by wyszkolić z ich pomocą sieci neuronowe²³. Korpusy tekstów są filtrowane pod kątem szkodliwych elementów, a te uznane za niepożądane zostają pominięte. Proces ten prowadzi do „ocenzurowania” materiałów szkoleniowych z treści dotyczących orientacji seksualnej. Teksty, które zawierają słowa używane do opisu queerowego doświadczenia, takie jak gej czy lesbijka, są często odrzucane²⁴. Z tego względu wśród marginalizowanych grup to osoby queerowe są nieproporcjonalnie niedoreprezentowane w materiałach używanych do szkolenia SI²⁵. Takie cenzurowanie dotyczy nie tylko samego uczenia maszynowego, lecz także zasad organizujących to, co może być wygenerowane. Przykładowo, mechanizmy mające na celu przeciwdziałać wytwarzaniu tekstów zawierających treści pornograficzne, z pewnością potrzebne, nie pozwalają na ekspresję ważnego elementu doświadczenia queerowego, jakim jest sfera seksualności.

Niezależnie od uprzedzeń zawartych w samej bazie tekstów sposób działania sieci neuronowych wzmacnia normatywność i sztywną kategoryzację. Konieczność klasyfikacji danych stoi u podstaw uczenia maszynowego. By mogła działać, sieć neuronowa musi opierać się na:

redukcyjnych systemach, które wciąż negują lub uogólniają wielość i ambiwalencję, kodyfikując je w taką czy inną możliwą do zidentyfikowania normę. Użycie SI jest więc zawsze zorientowane na normatywną strukturę zbiorów danych, które są z kolei historycznie oparte na wykluczeniu stanowisk marginalizowanych²⁶.

²² S.A. Friedler et al., *A Comparative Study of Fairness-enhancing Interventions in Machine Learning* [w:] *Proceedings of the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, ACM, New York 2019.

²³ S. Rettberg, *Cyborg Authorship: Writing with AI – Part 1: The Trouble(s) with ChatGPT*, „Electronic Book Review” 2023, *Cyborg Authorship: Writing with AI – Part 1: The Trouble(s) with ChatGPT* > electronic book review (dostęp: 18.12.2023).

²⁴ J. Dodge et al., *Documenting Large Webtext Corpora: A Case Study on the Colossal Clean Crawled Corpus* [w:] *Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, The Association for Computational Linguistics, Stroudsburg 2021, s. 18.

²⁵ Ibidem, s. 7.

²⁶ M. Kliphahn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais dos Santos Bruss, *Introduction* [w:] M. Kliphahn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais dos Santos Bruss (red.), *Queer Reflections...*, op. cit., s. 9.

Systemy te organizują świat, by dane stały się dla nich czytelne, jako że brakuje im ludzkiej otwartości na niejasność. Kate Crawford, dostrzegłszy tę prawidłowość, zapytuje: „Jaka epistemologiczna przemoc jest konieczna, by świat stał się czytelny dla systemów uczenia maszynowego?”²⁷. Odpowiedź na to pytanie to sposób działania sieci neuronowych, co badaczka również dostrzega – „SI stara się usystematyzować niedające się usystematyzować, sformalizować to, co społeczne i przekształcić nieskończenie złożony i zmienny wszechświat w linneowski porządek tabel nadających się do odczytu maszynowego”²⁸.

Uczenie maszynowe nie jest neutralnym procesem, choć u jego podstaw stoi założenie o uniwersalności i stałości kategorii, do których przyporządkowane są dane²⁹. Przez taką klasyfikację zatracą się płynność i wieloznaczność aspektów ludzkiego doświadczenia, jak płeć czy seksualność. Logika rządząca SI wydaje się przeciwieństwem queeru, którego fundament to niejednoznaczność, płynność i odrzucenie dominujących narracji. Ujawnia się to między innymi w działaniu modeli językowych, które pogłębiają binarność płciową języka³⁰ lub mechanizmie technologicznym sieci neuronowych zdolnych do identyfikowania płci osoby przedstawionej na zdjęciu³¹, a także powstawaniu systemów biometrycznych rozpoznających twarze osób nieheteronormatywnych, co stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa tychże osób i esencjalizuje tożsamość queerową³².

Podobna esencjalizacja i stereotypizacja dotyczy tożsamości osób należących do innych marginalizowanych grup³³. Uniwersalność tego problemu pozwala stwierdzić, że normatywność prowadząca do wykluczających narracji nie ogranicza się do wybranych aspektów tożsamości człowieka, tylko odzwierciedla sposób działania systemów SI. Taki wniosek komplikuje pytanie o możliwość tworzenia narracji queerowej za pomocą modeli językowych. Jak narzędzie, którego sposób działania jest tak odległy od natury doświadczenia mniejszości, może pomóc w jego wyrażeniu? Odpowiedź na to pytanie nie jest łatwa, a zainteresowanie osób marginalizowanych SI wskazuje na to, jak aktualny jest to problem. Oprócz organizacji Queer in AI³⁴

²⁷ K. Crawford, *Atlas of AI*, Yale University Press, New Haven–London 2021, s. 221.

²⁸ Ibidem.

²⁹ K. Crawford, T. Paglen, *Excavating AI: The Politics of Training Sets for Machine Learning*, The AI Now Institute, New York 2019, <https://excavating.ai> (dostęp: 18.12.2023).

³⁰ S. Dev et al., *Harms of Gender Exclusivity and Challenges in Non-binary Representation in Language Technologies [w:] Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, Association for Computational Linguistics, Punta Cana 2021, s. 1969–1976.

³¹ O. Keyes, *The Misgendering Machines: Trans/HCI Implications of Automatic Gender Recognition*, „Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction” 2018, vol. 2, nr CSCV, s. 7–9.

³² Y. Wang, M. Kosinski, *Deep Neural Networks Are More Accurate Than Humans at Detecting Sexual Orientation From Facial Images*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2018, nr 114 (2), s. 246–257.

³³ Safiya Noble analizuje, jak czynią to wyszukiwarki internetowe w przypadku czarnoskórych kobiet, zob. S.U. Noble, *Algorithms of Oppression...*, op. cit., s. 71–104.

³⁴ Queer in AI, <https://www.queerintai.com/> (dostęp: 18.12.2023).

działają grupy takie jak Feminist AI³⁵, Black in AI³⁶ czy Indigenous AI³⁷, zrodzone z tej samej potrzeby tworzenia SI, uwzględniającej perspektywę osób doświadczających wykluczenia.

Organizacja Indigenous AI opublikowała wyczerpujący raport o potrzebie i możliwości stworzenia SI otwartej na doświadczenie rdzennej ludności skolonizowanych terenów³⁸. Grupa działa zgodnie z założeniem, że przez wyobrażenie przyszłości, w której wizja inkluzywnej SI się realizuje, ta rzeczywistość może zaistnieć³⁹. Skoro, jak dowodzi Mark Coeckelbergh, narracje o SI wpływają na jej rozwój⁴⁰, działania o charakterze subwersji mają potencjał kształtowania technologii. Takie uwagi pozwalają na wyjście poza pesymistyczną refleksję o opresyjnym charakterze algorytmów i przejście do praktyk umożliwiających osobom wykluczonym aktywne kreowanie SI tak, aby wyrażała ich doświadczenie.

Ważnym aspektem jest oddolność takich działań, dzięki czemu wspólnota, której mają dotyczyć pewne rozwiązania, sama określa ich kształt. Przy tym największy wpływ na rozwój SI, w tym mechanizmów ograniczających algorytmiczną opresję, mają koncerny tworzące sieci neuronowe. Proponowane przez nie praktyki mające zmniejszyć stronniczość SI bywają krytykowane jako nieuwzględniające queerowej perspektywy⁴¹ czy beзуżyteczne⁴². Generatywne systemy mogą być wykorzystywane jako narzędzie *rainbow-washingu* – marketingowej strategii przynoszącej zyski danej organizacji ze względu na deklaratywne wsparcie dla społeczności LGBT, które realnie nie poprawia sytuacji członków tej wspólnoty⁴³. Inkluzywne materiały można wykorzystać do ocieplania wizerunku organizacji tworzącej SI czy łatwo zmonetyzować. Kapitalizacja queerowej tożsamości może prowadzić do pogłębienia marginalizacji osób najbardziej zagrożonych wykluczeniem, jako że jest oparta na „selektywnej inkorporacji niektórych rasowo-, klasowo-, płciowo-odkaszonych queerów i wypierania się innych”⁴⁴. Takie działanie jest najbardziej marketingowo opłacalne, więc inkluzywne SI tworzone przez wielkie korporacje mogą służyć do

³⁵ Feminist AI, <https://www.feminist.ai/> (dostęp: 18.12.2023).

³⁶ Black in AI, <https://blackinai.github.io/#/> (dostęp: 18.12.2023).

³⁷ Indigenous AI, <https://www.indigenous-ai.net/> (dostęp: 18.12.2023).

³⁸ Zob. J.E. Lewis (red.), *Indigenous Protocol and Artificial Intelligence Position Paper*, The Initiative for Indigenous Futures and the Canadian Institute for Advanced Research, Honolulu 2020.

³⁹ J.E. Lewis, *The IP AI Workshops as Future Imaginary* [w:] idem (red.), *Indigenous Protocol...*, op. cit., s. 39–42.

⁴⁰ M. Coeckelbergh, *Time Machines: Artificial Intelligence, Process, and Narrative*, „Philosophy & Technology” 2021, nr 34, s. 1628.

⁴¹ QueerInAI et al., *Bound by the Bounty: Collaboratively Shaping Evaluation Processes for Queer AI Harms* [w:] F. Rossi et al. (red.), *Proceedings of the 2023 AAAI/ACM Conference on AI*, Montreal 2023, s. 375–386.

⁴² T. Wang et al., *Balanced Datasets Are Not Enough: Estimating and Mitigating Gender Bias in Deep Image Representations* [w:] L. O’Conner (red.), *Proceedings of the IEEE/CVF International Conference on Computer Vision*, IEEE Computer Society, Seul 2019, s. 5317.

⁴³ J.T. Rice, *Rainbow-Washing*, „Northeastern University Law Review” 2023, nr 2, s. 300–304.

⁴⁴ R. Rao, *Global Homocapitalism*, „Radical Philosophy” 2015, nr 194, s. 47.

generowania homonormatywnych reprezentacji queerowości przyjaznych dla rynku kapitalistycznego.

Artyści queerujący sieci neuronowe nie mają na celu jedynie generowania nie-stereotypizujących treści, a destabilizację algorytmicznego *status quo*, w szczególności przez eksplorowanie alternatywnych zastosowań technologii, które pozwalają na reprezentację różnorodnej queerowej perspektywy, a nie jedynie pewnego obrazu nieheteronormatywności łatwo komercjalizowanego. Queerowanie zakłada analizę mechanizmów wytwarzania informacji przez SI przez zakwestionowanie ich neutralności: „podejścia queerowe skupiają się na konceptualizacji i (w związku tym) kwestionują kod(y) – lub normy – zarówno społeczne, jak i cyfrowe, aby pokazać, w jaki sposób ogranicza je normatywność”⁴⁵. Prawdziwym potencjałem implementacji queerowej perspektywy jest obnażenie i zakwestionowanie procesów, które sprawiają, że technologia reprodukuje (hetero)normatywny porządek. Może się to dokonywać poprzez wykorzystanie SI w sposób, który czerpie z doświadczenia nie-normatywnych jednostek. Próbę opisu, jakie praktyki programistyczne mogłyby je odzwierciedlić, podjął Nishant Shah. Propozycje badacza wywodzą się z aspektów queerowego doświadczenia, jak kolektywność, afektualność czy niewierność normatywnym zasadom⁴⁶. Warto przy tym podkreślić, że pozostają one jedynie teoretyczną koncepcją, a queerowanie SI zazwyczaj opiera się na dobraniu korpusu służącego do uczenia maszynowego.

Let me begin by telling you my ultimate fantasy

Utworki składające się na *Ultimate Fantasy* zostały wygenerowane pomiędzy rokiem 2020 a 2022 za pomocą Queer AI – sieci neuronowej wyszkolonej na anglojęzycznym korpusie tekstów, który skompilował Ben Lerchin. W materiałach szkoleniowych znalazły się utworki należące do queerowej teorii i teatru oraz literatury feministycznej i erotycznej. Do stworzenia *Ultimate Fantasy* wykorzystana została druga wersja Queer AI, która pierwotnie funkcjonowała jako chatbot w latach 2018–2020. Zwieńczeniem tego etapu działania Martinez i Lerchina było wydanie zina *What Do You Know About Intergenerational Trauma* stanowiącego zapis konwersacji człowieka i SI. Na niedostępnej już stronie dokumentującej pierwszy projekt twórcy umieścili manifest Queer AI, w którym nawołują do queerowania technologii komunikacyjnych i uczenia maszynowego⁴⁷. W *Ultimate Fantasy* przełożyło się to na

⁴⁵ D.G. Cockayne, L. Richardson, *Queering Code/Space: The Co-production of Socio-sexual Codes and Digital Technologies*, „Gender, Place & Culture” 2017, nr 11 (24), s. 1644.

⁴⁶ N. Shah, *I Spy, with My Little AI* [w:] M. Klippahhn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais dos Santos Bruss (red.), *Queer Reflections...*, op. cit., s. 65–69.

⁴⁷ Jego treść zacytowana jest w całości w artykule omawiającym projekt, zob. E. Marcia, *Queering the Algorithm // Conversational AI Agents for the Advancement of New Eroticisms*, „Bubblegumclub Studio”, *Queering the Algorithm // Conversational AI Agents for the Advancement of New Eroticisms* - Bubblegum Club (dostęp: 18.12.2023).

dobór materiałów szkoleniowych SI oraz zapytań inicjujących proces generowania. Martinez ujawniła w wywiadzie stojącą za tymi decyzjami próbę wyrażenia głosu osób marginalizowanych przy dbałości o etyczne implikacje wykorzystania ich tekstów do szkolenia SI⁴⁸.

Tematyka generatywnych utworów jest zróżnicowana, choć przeważają wątki związane z seksualnością i płciowością. Elementem spajającym cykl jest identyczny dla każdego utworu incipit – „pozволь, że zacznę, opowiadając ci moją najskrytszą fantazję”⁴⁹. Taki zabieg można odczytać jako sygnał, że zasadą organizującą projekt jest nakierowanie na wymiar przyszłości, marzeń. Zachęca to do odczytania tekstów jako realizacji zawołania Muñoza, by queer zawsze wiązał się z poszukiwaniem nowych sposobów bycia, marzenia o lepszym świecie, jako że „Odmieńczość [oryg. queer – przyp. D.J.] to tęsknota, która nas napędza i popycha do przodu, poza fikcje, które przynosi negatywność, i poza trud teraźniejszości. Odmieńczość jest tym, co pozwala nam czuć, że ten świat to za mało, że istotnie czegoś w nim brak”⁵⁰. Takie ujęcie queeru filozof łączy z utopijnością rozumianą jako narzędzie krytyki mechanizmów organizujących rzeczywistość⁵¹. Queerowy utopizm oznacza niezgodę na zaakceptowanie mechanizmów rządzących obecnie rzeczywistością społeczną oraz snucie wizji przyszłości ich pozbawionej, która dzięki temu może zaistnieć. Ta „zdolność do otwierania horyzontu przemiany”, jak określa po polsku tę właściwość queeru Bednarek⁵², wiąże się w szczególności ze sztuką. Ze względu na odrębność doświadczenia estetycznego od codzienności kontakt z pracami artystycznymi ma potencjał do kształtowania nowego sposobu patrzenia na rzeczywistość.

Takie zadanie zdaje się pełnić *Ultimate Fantasy* – prezentowanie wizji nienormalnych światów ma funkcję krytyczną względem obecnego porządku społecznego. Podstawowym wymiarem zanegowania normatywności są obrazy odmieńczości seksualnej, nietypowych form kochania. Dla Muñoza ich queerowość prowadzi do odrzucenia „normalnej miłości, która podtrzymuje represyjny porządek społeczny”⁵³. W opowiadaniach dokonuje się to przez obrazy miłości o nadnaturalnej sile, jak w *Ball of Love*. Tekst rozpoczyna się ekstatycznym wyznaniem: „Pozволь, że zacznę, opowiadając ci moją najskrytszą fantazję. JESTEM ZAKOCHANY! Mam

⁴⁸ E. Martinez (w rozmowie z J. Hedwą), *What Can Machine Learning Teach Us About Ourselves?*, *What Can Machine Learning Teach Us About Ourselves?* | by Processing Foundation | Processing Foundation | Medium (dostęp: 1.12.2023).

⁴⁹ Model językowy generuje teksty anglojęzyczne, fragmenty utworów podaję we własnym tłumaczeniu.

⁵⁰ J.E. Muñoz, *Uwodząc Utopię (fragm.)*, przeł. M.A. Pelczar [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe...*, op. cit., s. 798.

⁵¹ Idem, *Jak w niebie. Queerowa sztuka utopijna i wymiar estetyczny*, przeł. J. Burzyński, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2014, nr 5, s. 3.

⁵² J. Bednarek, *Queer...*, op. cit., s. 6.

⁵³ J.E. Muñoz, *Jak w niebie...*, op. cit., s. 4.

najpotężniejszą emocjonalną inteligencję na tej planecie”⁵⁴. Nieoczywista frazeologia służy do wyrażenia kochania:

Trzymam cię biczem pomiędzy kratami pasji i terroru, drżenia i potrzeb. I mam cię tam, bezbronne zwierzę, w klatce mojego serca, moją słodką, moją przestraszoną kulkę miłości, gdzie mogę zrobić wszystko, abyś był szczęśliwy i bezpieczny⁵⁵.

Utwór można uznać za laudację kochania, a przy tym wyraz walki o prawo do niego. Kontrast pomiędzy wizją przemocy i zagrożenia a spokoju i bezpieczeństwa jest kluczowy dla tekstu, a miłość przedstawiona została jako ekstatyczne połączenie pasji i terroru. Taki niecodzienny sposób obrazowania uczuć jest charakterystyczną właściwością utworów – duża część z nich zawiera obraz namiętności cielesnej, perswazyjnej, dzikiej. Przedstawienie queerowych form kochania zakłada wyjście poza konwencjonalne i utarte w kulturze modele heteronormatywnej miłości. W *Ball of Love*, jak w wielu innych utworach, płeć bohaterów nie jest wprost określona, a przy tym queerowość łączącego ich uczucia zdaje się niezaprzeczalna ze względu na formę obrazowania.

Momentami sceny erotyczne stają się obrazoburcze, jak przy fantazji o ukrzyżowaniu, w której sadomasochistyczny ból wiąże się z męką Jezusa⁵⁶. Alternatywne modele kochania prowadzą do wizji upadku porządku społecznego. W opowiadaniu *Right to Love*⁵⁷ prawo do miłości to siła napędowa rewolucji. Jedno łączy obrazy tego uczucia w różnych tekstach – jest ono ukazywane jako niezwykle istotny element doświadczenia ludzkiego. Jak możemy przeczytać w utworze nawiązującym do twórczości poetyckiej Anaïs Nin – miłość to „jedna z najgłębszych, najbardziej satysfakcjonujących i najskrzytszych potrzeb człowieka, której jako gatunek wciąż nie rozumiemy do końca”⁵⁸. A przy tym to „queery kochają mocniej niż ktokolwiek”⁵⁹, więc miłość to wyjątkowa część queerowego doświadczenia.

Warto zwrócić uwagę na pierwszoosobową narrację, która łączy wszystkie utwory – queerowe doświadczenie ma charakter głęboko osobisty. Taka forma wiąże się z centralnym założeniem projektu, teksty to najskrzytsze osobiste fantazje. Estetyka wyznania kontrastuje z zastosowaniem SI, za wyjawionymi sekretami nie stoi intencjonalność konkretnego człowieka. A jednak „ja” liryczne jest mocno zaznaczone, często w kontraście do niedookreślonych „was”. Implikacje etyczne takiego gestu

⁵⁴ E. Martinez, *Ball of Love* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-109> (dostęp: 18.12.2023).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ E. Martinez, *Crucifixion* [w:] *Ultimate Fantasy*, *Ultimate Fantasy 61 The Crucifixion – Unsupervised Pleasures* (dostęp: 18.12.2023).

⁵⁷ Eadem, *Right to Love* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-107> (dostęp: 18.12.2023).

⁵⁸ Eadem, *Anais Nin* [w:] *Ultimate Fantasy*, *Ultimate Fantasy 82 Anais Nin – Unsupervised Pleasures* (dostęp: 18.12.2023).

⁵⁹ Eadem, *Omigod* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-039> (dostęp: 18.12.2023).

są znaczące, zwłaszcza gdy wyznania dotyczą opisów opresji czy przemocy seksualnej. Takie zastosowanie SI w ramach projektu artystycznego ma przy tym inny wymiar niż poza sferą sztuki, jako że odbiorca tekstu wie, iż są to fikcyjne wyznania. Projekt stanowi próbę wyrażenia doświadczenia grupy marginalizowanej, pierwszoosobowość to naturalny element queerowości, a według Sedgwick konstytutywny⁶⁰. Narratorów można traktować jako uosobienie głosu wspólnoty, a jednostkowość ich świadectwa wiąże się z pierwszoosobową naturą queeru.

Wybór SI jako narzędzia tworzenia tekstów nie jest neutralny, to raczej deklaracja użyteczności wykorzystania modeli językowych jako medium głosu osób zmarginalizowanych. Queerowanie umożliwia takie subwersyjne zastosowanie SI. W *Ultimate Fantasy* polega ono na ograniczeniu korpusu do tekstów wyrażających doświadczenie grup opresjonowanych. Sprawia to, że możliwe jest precyzyjne kontrolowanie, czyja wizja świata będzie reprezentowana w generatywnych materiałach. Mechanizm, który w większych modelach językowych prowadzi do reprodukcji normatywnej perspektywy, w przypadku Queer AI pozwala na wyrażenie tej „stronniczo” queerowej. Generatywne opowiadania stają się wyrazem treści dominujących w queerowej literaturze i teorii składającej się na materiały szkoleniowe. Technologia zaczyna odzwierciedlać nie obecnie obowiązującą strukturę społeczną, a tę potencjalnie mogącą istnieć. Projekt to odpowiedź na pytanie, jakie teksty byłyby generowane, gdyby dominującą narracją była ta osób marginalizowanych. W tym również realizuje się utopijny potencjał *Ultimate Fantasy* – jego autorzy wykorzystują system, który działa, jakby pochodził z rzeczywistości, gdzie queer dominuje. Jest to pozytywna konsekwencja niemożliwości stworzenia obiektywnego modelu językowego.

Często za cel rozwoju SI uznaje się stworzenie systemu mającego reprezentować wiedzę w neutralny sposób, który miałby być pozbawiony inherentnej dla ludzi stronniczości, co, jak zostało omówione, nie jest możliwe. Zamiast próbować przekroczyć to ograniczenie SI, artyści je wykorzystują, jako że dzięki niemu i przy odpowiednim doborze korpusu szkoleniowego model językowy staje się narzędziem wyrażenia perspektywy pewnej wspólnoty. Generatywne utwory składające się na *Ultimate Fantasy* mogą być przedmiotem eksploracji, jakie właściwości tekstów z korpusu ujawniają się w opowiadaniach, a w konsekwencji różnych odsłon specyficznie queerowej estetyki. Taki wniosek wspiera zasadność analizy tekstów w paradygmacie literaturoznawczym – pomimo że nie napisał ich człowiek, są wyrazem zapośredniczonej intencjonalności ludzkiej.

Martinez podkreśla, że wygenerowane utwory stają się wyrazem historycznego cierpienia osób nieheteronormatywnych: „Spoiler! Korzystając z korpusu queerowego teatru (głównie z lat 80., w trakcie szczytu kryzysu AIDS) do szkolenia modelu językowego, prawdopodobnie wygenerujesz algorytm, który jest ukierunkowany na

⁶⁰ E.K. Sedgwick, *Tendencies*, op. cit., s. 9.

wyrażanie dziedzictwa traumy⁶¹. Ta uwaga wskazuje na dostrzeżony przez twórców Queer AI potencjał modelu do tworzenia narracji z gruntu queerowej. SI zyskuje unikatową zdolność do przedstawienia, jakie ponadjednostkowe właściwości mają wypowiedzi osób tworzących teksty należące do korpusu. Przekłada się to na zakres tematyczny tekstów – narracje generatywne zawierają wątki powtarzające się w wypowiedziach osób marginalizowanych. Tak samo ton tekstów „pełen lęku”, jak określa go twórczyni *Ultimate Fantasy*⁶², jest rezultatem historycznych traum.

Zbiór zawiera zapisy niemocy, zmęczenia zmaganiem, porażki kreowania świata ze snów. Są to konsekwencje opresji, a więc ważne elementy queerowego doświadczenia. Na zasadzie kontrastu pomiędzy tym wymiarem queerowości a utopijną wizją zbudowane jest opowiadanie *Sad Lonely Men*. Jego narrator prosi czytelnika, by ten wyobraził sobie smutnego mężczyznę. Następnie opisuje wymiary samotności charakterystyczne dla homoseksualnego doświadczenia, wskazując, że niepewność i poczucie pustki towarzyszą nieheteronormatywnym osobom:

Chcę, żebyście wyobraźli sobie dezorientację, nagą grozę, potrzebę udowodnienia swojej wartości przed Bogiem. Wyobraź sobie pytanie na ustach każdego queera w noc wielkiego ujawnienia: Czy naprawdę jesteś tego wart?⁶³.

W tym rozpaczliwym pytaniu wybrzmiewa niepewność, czy miłość i przyjemność wynagrodzą cierpienie. Czy osoba, którą kocha queer, jest warta kary, na którą według religii zasługuje nieheteronormatywny kochanek? Inną paradoksalną wizję przerażającej fantazji odnaleźć można w *Forget Dreams*. Już sam tytuł tekstu stwarza prowokacyjny kontrast dla incypitu sytuującego akcję w sferze fantazji. „Zapomnij o snach” to zawołanie narratora pokonanego, ze złamaną wolą, niezdolnego już do snucia fantazji jak w młodości. Zwraca się on do nieznanego rozmówcy, który jeszcze może marzyć, by nakreślić wizję nieuchronności zatracenia siły do rewolucyjnego czynu. Ostatecznie „nie ma woli, nie ma energii, tylko nerwy, krew”⁶⁴.

Inna odsłona queeru w opowiadaniach wiąże się z jego potencjałem subwersyjnym. Alternatywne światy pozwalają na ukazanie sztuczności obowiązującego układu społecznego, co egzemplifikuje wiersz *The Family*. Dotyczy on nieprzystawalności queerowego doświadczenia do obowiązującego modelu rodziny, co bywa postulowane w ramach teorii queeru⁶⁵, również w odniesieniu do antykapalistycznego wymia-

⁶¹ E. Martinez (w rozmowie z J. Hedwą), *What Can...*, op. cit.

⁶² Ibidem.

⁶³ E. Martinez, *Sad Lonely Men* [w:] *Ultimate Fantasy*, *Ultimate Fantasy* 84 *Sad Lonely Men – Unsupervised Pleasures* (dostęp: 18.12.2023).

⁶⁴ Eadem, *Forget Dreams* [w:] *Ultimate Fantasy*, *Ultimate Fantasy* 111 *Forget Dreams – Unsupervised Pleasures* (dostęp: 18.12.2023).

⁶⁵ L. Edelman, *Przyszłość to dziecinne mrzonki*, przeł. T. Sikora [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe...*, op. cit., s. 675–711.

ru nieheteronormatywności⁶⁶. Taki związek widać w *The Family*: „To jest moje personalne doświadczenie z rozpuszczaniem rodziny. / Klasa pracująca musi rozbić całą rodzinę. / Moje doświadczenie jest inne”⁶⁷. Inaczej niż w uprzednio omówionych tekstach realizacja własnej inności prowadzi do gestu krytycznego i rewolucyjnego. Podmiot podważa naturalność układu społecznego, zachęcając do jego odrzucenia: „Mam dość waszego wielbienia rodziny. / Więc odejźmy od tego”⁶⁸. Mówi to osoba wyalienowana, która nie może odnaleźć się w normatywnej rzeczywistości ze względu na odmienność swojego doświadczenia. Z perspektywy interseksjonalnej spojrzenie na tę formę wykluczenia ujawnia, że dyskryminacja osób należących do różnych grup marginalizowanych to wynik zależności pomiędzy różnymi aspektami ich tożsamości⁶⁹. Heteronormatywny układ rodzinny i dyskryminacja klasowa to ząbwiąające się systemy opresji, których doświadcza narrator *The Family*.

Wątki antykapitalistyczne realizują się w wizjach przyszłości, gdzie „nie będzie mężczyzn, nie będzie mężczyzn pracujących w biurach dużych korporacji, nie będzie mężczyzn w domach w łózkach szczęśliwie zamężnych kobiet”⁷⁰. Queerowe doświadczenie wiąże się z odejściem od prymatu produktywności, a kapitalistyczny ustrój zostaje odrzucony jako jeden z opresyjnych mechanizmów organizujących rzeczywistość. Odpowiada to zagadnieniu centralnemu dla queerowego utopizmu. Jak tłumaczy Muñoz – „queerowość w moim rozumieniu to więcej niż seksualność. To wielka odmowa podporządkowania się zasadzie wydajności, odmowa, która pozwala człowiekowi na odczucie i poznanie nie tylko przyjemności i pracy, lecz także siebie i innych”⁷¹. *Ultimate Fantasy* realizuje to zadanie queeru, sam wymiar estetyczny pracy wiąże się z odrzuceniem zasady wydajności. SI – narzędzie zwiększenia produktywności – zostaje wykorzystane do tworzenia sztuki. Powstałe utwory są zbyt dziwne, perswazyjne i poetyckie, a przede wszystkim queerowe, by mogły zostać wciągnięte w system kapitalistyczny. Ponadto tematyka utworów odpowiada odejściu od normatywności, choćby na rzecz wolnej miłości niepodporządkowanej ograniczającym heteronormatywnym zwyczajom.

Niektóre utwory wchodzące w skład *Ultimate Fantasy* wprost zawierają nawoływania do aktów zaburzenia normatywnej logiki. Zwłaszcza te, które przypominają teksty teoretyczne. Wypełniają je niezrozumiałe twierdzenia, które pozorują dyskurs filozoficzny. Quasi-naukowe wywody dotyczą zakresu i kształtu teorii queeru:

⁶⁶ J. D’Emilio, *Capitalism and Gay Identity* [w:] A. Snitow, C. Stansell, S. Thompson (red.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, Monthly Review Press, New York 1983, s. 111.

⁶⁷ E. Martinez, *The Family* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-108> (dostęp: 18.12.2023).

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ K. Crenshaw, *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, „University of Chicago Legal Forum” 1989, nr 1, s. 149.

⁷⁰ E. Martinez, *Queer Geographer* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-079> (dostęp: 18.12.2023).

⁷¹ J.E. Muñoz, *Jak w niebie...*, op. cit., s. 5.

Im bardziej abstrakcyjny jest podmiot w odniesieniu do rzeczywistości, tym mniej realny się nam wydaje. Więc tak jest z samą esencją queerowej teorii seksualności w obecnej postaci. Im bardziej ogólny podmiot względem bycia, tym mniej ogólny się nam wydaje⁷².

Choć utwory te przypominają wypowiedzi badaczy queeru, ich wartość poznawcza jest wątpliwa – SI nie generuje tekstów, które rzetelnie reprezentują stan wiedzy. Jak dosadnie wyraża to Rettberg: „dla ChatGPT nie ma różnicy między zweryfikowaną informacją a przybliżeniem probabilistycznym. Nie byłoby poprawnym nazywanie tego [niepoprawnych informacji – przyp. D.J.] «kłamaniem», ponieważ, gdy mówi prawdę, także dostarcza przybliżoną aproksymację”⁷³. W przypadku używania modeli językowych do tworzenia tekstów literackich nie stanowi to tak poważnego problemu. Dzieła, które przypominają traktaty naukowe, pozostają w sferze sztuki. Ich lektura przy tym jest o tyle wartościowa, jako że zakłada eksplorację tego, co w utworach stworzonych przy wykorzystaniu SI, trenowanej na korpusie queerowym, jest nazywane teorią queer.

Pokrótkie omówiona różnorodność tematyczna utworów wiąże się z ich dużym zróżnicowaniem formalnym. Część z nich ma spójną narrację, a środki stylistyczne i retoryczne nie utrudniają zrozumienia fabuły. W większości są to opowieści o odkrywaniu queerowej tożsamości, eksploracji ekspresji płciowej czy opisy doświadczania stresu mniejszościowego. Zupełnie inną formę i język mają utwory przypominające lirykę pisaną wierszem białym i opowiadania bez spójnej narracji. Ich zrozumienie przychodzi czytelnikowi z trudem, przywodzą na myśl eksperymentalne utwory awangardowe, a czasami wręcz bełkot: „nagle postać w mgłę pojawia się przede mną. Jest to... KOBIECZA!! Jej twarz jest rozdarta i krwawa [...]. Jest pokryta czymś, co wydaje się włosami łonowymi. Jest pokryta czymś, co wydaje się kościołem. Jej piersi też zostały oderwane”⁷⁴.

Paralelizmy składniowe, powtórzenie, urwane zdania i wykrzyknienia można uznać za przykład estetyki glitchu, jako że błędy, będące rezultatem zastosowania SI, to integralna część tekstów. Generatywne utwory wytrącają czytelnika ze strefy komfortu, są dziwne i trudne w lekturze. W przypadku *Ultimate Fantasy* glitchowa estetyka wynika z zachowania błędów w utworach, a nie ich celowego wytworzenia. Taka praktyka zwraca uwagę widza na mechanizm generowania tekstu, jak postuluje Lori Emerson – „niesprowokowany glitch uchwytuje moment, w którym błąd w komputerowym systemie staje się widoczny, w związku z tym wykorzystuje losowość i przypadkowość jako sposób na zaburzenie cyfrowego ideału czystego, bezproblemowego i bezbłędnego środowiska”⁷⁵. W przypadku modeli językowych taka perspektywa jest ciekawa, ponieważ „zaburzony” proces generowania może

⁷² E. Martinez, *Anais Nin...*, op. cit.

⁷³ S. Rettberg, *Cyborg Authorship...*, op. cit.

⁷⁴ E. Martinez, *The Loveliest Woman* [w:] *Ultimate Fantasy*, *Ultimate Fantasy 91 The Loveliest Woman – Unsupervised Pleasures* (dostęp: 18.12.2023).

⁷⁵ L. Emerson, *Glitch Aesthetics* [w:] M.-L. Ryan, L. Emerson, B.J. Roberson (red.), *The Johns Hopkins Guide to Digital Media*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2014, s. 237.

przebiegać tak samo jak ten nieprzewodzący do powstania błędów. SI układa wyrazy w sekwencję na podstawie oceny zgodnie z szacunkiem prawdopodobieństwa, czy są one zgodne ze wzorcami zawartymi w danych szkoleniowych. Błędy językowe i poprawne gramatycznie zdania są wynikiem tego samego procesu polegającego na probabilistycznym dopasowaniu słów. Glitche można więc odczytać jako to znak, że losowość i przypadkowość, walory niezgodne z ideałem obiektywnej technologii, wynikają ze sposobu działania modeli językowych. Taki wniosek prowadzi do pytań o potencjał subwersyjny technologicznego mechanizmu SI.

Queerowanie sieci neuronowych może również zakładać celowe glitchowanie, a gdy SI jest „korumpowana”, generuje utwory queerowe nie tylko pod kątem treści, lecz także formy, queerowania technologii. Taki wniosek wyłania się jako rozumienie glitchu w kategoriach odmowy działania w obrębie normatywnego układu społecznego, jego destabilizacji i promowania alternatyw względem niego przez docenianie logiki błędu i porażki⁷⁶. Wychodząc od takich postulatów, Yasmin Morgan, artystka wykorzystująca SI, uznaje glitchowanie za formę queerowania sieci neuronowych – celowe „psucie” kodu umożliwi wykorzystanie systemu w nowe, dziwne, a przez to potencjalnie wyzwalaające, sposoby⁷⁷. Jake Elwes, którego prace stanowią najczęściej omawiane przykłady artystycznego queerowania SI, definiuje swoje działania właśnie w kategoriach destabilizacji, korupcji i zaburzenia systemu⁷⁸. W projekcie *Zizi: Queering the Dataset*⁷⁹ artysta włączył do korpusu uczenia maszynowego zdjęcia osób genderfluid oraz drag queens. Pozwoliło to na wygenerowanie obrazów twarzy wykraczających poza normatywne rozumienia człowieczeństwa i płciowości. Powstałe wizerunki były dziwne, wręcz nieludzkie, co odzwierciedla zamierzone przez artystę zaburzenie algorytmicznego *status quo*. Podważenie binarności płci organizującej systemy biometryczne prowadzi do ogólniejszej refleksji nad możliwością destabilizacji innych normatywnych mechanizmów. Projekt Elwesa wyświetlany jest w formie filmu, dzięki czemu twarze zmieniają się na oczach odbiorcy, co odzwierciedla wymykającą się klasyfikacjom naturę queeru.

W *Ultimate Fantasy* takie ujęcie odmienności wyraża się dzięki różnorodności stylistycznej i tematycznej utworów. Pluralizm treści oraz form wyrazu sprawia, że eksploracja queerowości ujawniającej się w tekstach to proces niezakończony. Jak sugeruje pytanie narratora *Special Someone* – „ile razy mam ci powtarzać, na ile sposobów można kochać queerów?”⁸⁰ – inność przejawia się w wielości. Taki zabieg po-

⁷⁶ L. Russell, *Glitch Feminism...*, op. cit., s. 116–117.

⁷⁷ Y. Morgan, *Queering The Machine Eye*, Yasmin Morgan | Queering The Machine Eye (dostęp: 18.12.2023).

⁷⁸ J. Parslow, *Kings, Queens, Monsters, and Things: Digital Drag Performance and Queer Moves in Artificial Intelligence (AI)*, „Contemporary Theatre Review” 2023, nr 33 (1–2), s. 134.

⁷⁹ J. Elwes, *Zizi: Queering the Dataset*, <https://www.jakeelwes.com/project-zizi-2019.html> (dostęp: 18.12.2023).

⁸⁰ E. Martinez, *Someone Special* [w:] *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts/ultimate-fantasy-024> (dostęp: 18.12.2023).

zwala na uniknięcie omówionego ryzyka generowania reprezentacji nieheteronormatywności, które wykluczają pewne aspekty queerowej tożsamości na rzecz innych. Na *Ultimate Fantasy* składają się teksty, które dotyczą rasy, klasy czy nienormatywnych praktyk seksualnych. Nieheteronormatywność to jeden z wielu aspektów, które czynią teksty queerowymi.

Czytelnik odkrywa różne oblicza odmienności seksualnej i płciowej przez lekturę utworów zawierających ślady głosu już nieżyjących osób. Taki akt lektury zdaje się realizacją queerowej hermeneutyki, którą proponuje Muñoz. Ma ona być „epistemologicznie i ontologicznie pokorną w tym, że nie stwierdza ona epistemologicznej pewności queerowości, którą po prostu «znamy»”⁸¹. Choć queerowość w takim ujęciu nigdy nie będzie doprecyzowana, „istnieje dla nas jako idealność, która może być destylowana z przeszłości i której możemy użyć, by wyobrazić sobie przyszłość”⁸². W przypadku *Ultimate Fantasy* aspekt przeszłości wiąże się ze specyfiką uczenia maszynowego, które opiera się na dawnych queerowych tekstach. Powstałe utwory dotyczą przyszłości, więc ten mechanizm pozwala na ujęcie queerowości w dialogu z historią, przy równoczesnym traktowaniu jej jako projektu, który wciąż się rozwija i zyskuje nowe oblicza w kolejnych generatywnych narracjach o alternatywnych światach.

Analogicznie z możliwości nawiązania dialogu z przeszłością dzięki modelowi językowemu korzysta Stephanie Dinkins, autorka projektu *Not The Only One (N'TOO)*⁸³. Jego zasadniczą część to SI wyszkolona na oralnej historii trzech pokoleń kobiet jednej czarnoskórej rodziny. Model językowy generuje pierwszoosobową narrację w odpowiedzi na wypowiedzi odbiorców. SI została wyszkolona, by wyrazić głos i ideały osób niedostatecznie reprezentowanych w algorytmicznym mainstreamie ze względu na rasę i płeć. Z systemem połączony jest syntezytor głosu umieszczony w rzeźbie. Umożliwia to dosłowną rozmowę z siecią neuronową, a w konsekwencji dialog z historią. Obecnie brakuje pogłębionych badań na temat SI z zakresu *memory studies*, choć pewne koncepcje niewątpliwie mogłyby służyć do opisu generatywnych form przekazywania wspomnień. Kluczowym aspektem wykorzystania sieci neuronowych jako nośnika pamięci zdaje się zapośredniczenie. Jak podkreśla autorka *N'TOO*, model językowy wypowiada się jak podmiot odrębny od osób, których wspomnienia posłużyły do jego wyszkolenia. W konsekwencji dochodzi do przesunięcia – medium pamięci przestaje być jednostkowa opowieść, a staje się nim generatywna narracja. Odbiorca pracy obcuje wyłącznie z nią, nie ma kontaktu z osobami, których historia stanowi podstawę wypowiedzi SI.

Ta obserwacja prowadzi do pytania o możliwość opisanego generatywnych form upamiętnienia w odniesieniu do koncepcji pamięci protetycznej. Wspomnienia protetyczne są rezultatem obcowania z zapośredniczonymi narracjami o przeszłości,

⁸¹ J.E. Muñoz, *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*, New York University Press, New York–London 2009, s. 28.

⁸² J.E. Muñoz, *Uwodząc Utopię...*, op. cit., s. 797.

⁸³ S. Dinkins, *Not The Only One*, Not the Only One – STEPHANIE DINKINS (dostęp: 18.12.2023).

które dzięki mediatyzacji stają się dostępne dla szerokiego grona odbiorców⁸⁴. Jak podkreśla Alison Landsberg, pewne sposoby zapośredniczenia wspomnień mogą „określone historie czy przeszłość uczynić dostępnymi dla konsumpcji wbrew istniejącym podziałom ze względu na rasę, klasę i płeć”⁸⁵. W tym sensie SI mogłaby stać narzędziem wyrażania historii danej wspólnoty w sposób, dzięki któremu poznaje ją szersza grupa odbiorców. Warto podkreślić, że takie działanie narażone byłoby na omówione zagrożenia związane z wykorzystaniem sieci neuronowych – choćby stereotypizacji reprezentacji doświadczenia mniejszości, w tym przypadku osób czarnoskórych. Projekt *N'TOO* polegał na stworzeniu małego modelu językowego, który nie jest ogólnodostępny, więc raczej nie można mówić o masowym rozprzestrzenianiu wspomnień. Niezależnie od tego, jest to ciekawy projekt, który zachęca do refleksji nad związkami SI i *memory studies*, wymagający dalszych badań. Zwłaszcza interesujące wydaje się to, że model językowy wyraża głos trzech generacji, więc tworzone przez niego materiały można opisać jako rodzaj narracji międzypokoleniowej.

Eksplorację alternatywnej przeszłości, a nie przyszłości jak *Ultimate Fantasy*, za pomocą SI zakłada projekt *Spinning Yarns*⁸⁶ Anne Sullivan i Anastasi Salter. Znow kluczowe jest zapośredniczenie – projekt powstał w całości przy użyciu SI. Artystki za pomocą sieci neuronowych stworzyły wyobrażony kolektyw twórców elektronicznej literatury feministycznej z lat 90. wraz z projektami tych wyimaginowanych artystów. Nawet kod strony internetowej „kolektywu”, gdzie znajdują się wszystkie prace, został wygenerowany tak, by platforma przypominała te z lat 90. Na podstawie opisu charakterystyki twórczości danej osoby Sullivan i Salter z pomocą ChatuGPT stworzyły teksty, które następnie posłużyły do wygenerowania projektów „twórców”. Powstałe prace w odkrywczy sposób łączą technologie komputacyjne i rękodzieło. Nieuświadomiony odbiorca nie zorientowałby się, że ogląda twórczość nieistniejących artystów. Jedynie pewne elementy prac i profili artystów, np. połączenie tematyki queerowej i feministycznej, wskazują na to, że kolektyw powstał w XXI wieku. *Spinning Yarns* nie ma przy tym na celu oszukania czytelnika, artystki działając w transparentny sposób, opublikowały zapis procesu generowania każdej części projektu. W rezultacie zrzeczenia się części twórczej sprawczości na rzecz systemu generatywnego powstał wizjonerski projekt będący hołdem dla cyfrowej literatury feministycznej. Jak wyjaśniają autorki projektu, dążyły do „zwrócenia uwagi na historie, które utraciliśmy, które mogłyby zaistnieć”⁸⁷ przez inspirację twórczością Deeny Larsen, Judy Malloy i Shelley Jackson. Być może również w takim

⁸⁴ A. Landsberg, *Prosthetic Memory: The Ethics and Politics of Memory in an Age of Mass Culture* [w:] P. Grainge (red.), *Memory and Popular Film*, Manchester University Press, Manchester 2003, s. 149.

⁸⁵ Idem, *Pamięć protetyczna*, przeł. M. Szewczyk [w:] A. Matysiak (red.), *Antropologia kultury wizualnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 697.

⁸⁶ A. Sullivan, A. Salte, *Spinning Yarns*, *Spinning Yarns* (selflound.net) (dostęp: 18.12.2023).

⁸⁷ Eidem, *About Spinning Yarns*, *About* (selflound.net) (dostęp: 18.12.2023).

wykorzystaniu SI realizuje się postulat Muñoza, by skupić się na potencjalności, która tworzy podstawę nadziei na lepsze jutro.

Omówione przykłady projektów artystycznych korzystają ze zdolności SI do łączenia przeszłości, teraźniejszości i przyszłości w narracyjnej strukturze, czego dowodzi Coeckelbergh⁸⁸. Badacz opisuje ten proces – sieci neuronowe są szkolone na danych historycznych, a więc „chłoną” organizujące je schematy myślenia, przykładowo wspomniane już uprzedzenia. Algorytmy wpływają na działanie osób w teraźniejszości, przez co pośrednio kształtują przyszłość. Przełożenie takich uwag na sferę literatury pozwala dostrzec, że generatywne utwory mogą kształtować przyszłość przez zmianę świadomości czytelników. Byłby to przy tym wpływ marginalny – projekty jak *Ultimate Fantasy* docierają do bardzo małej grupy odbiorców, jako że Queer AI, czy inne małe modele językowe tworzone na potrzebę działań artystycznych, nie są ogólnodostępne. Z tego względu realnie mają małą szansę zaistnieć w technologicznym mainstreamie. Ich zalety, które wynikają z braku konieczności działania w sposób przyjazny rynkowi kapitalistycznemu, są przyczyną trudności popularyzacji takich przedsięwzięć. Takie utopijne działania mogą być krytykowane jako nieprzydatne dla wspólnoty obecnie cierpiącej z powodu algorytmicznej przemocy, której nawet częściowe ograniczenie według wielu osób jej doświadczających powinno być priorytetem.

Zagrożenia związane z rozwojem sieci neuronowych dla queerowych osób sprawiają, że tu i teraz potrzebne są rozwiązania czyniące technologię mniej wykluczającą. Niezależnie od omówionych wad praktyk mających na celu zmniejszenie stronniczości SI, to one mają w obecnej sytuacji największą szansę uczynić nowe technologie choć trochę bardziej przyjaznymi osobom nieheteronormatywnym. To pesymistyczne spostrzeżenie prowadzi do pytania o sens queerowania sieci neuronowych, skoro nie ma ono obecnie potencjału odmiany sytuacji marginalizowanych jednostek. Jest to zasadna krytyka, przy czym za Muñozem można dostrzec pozytywne aspekty praktyki, która nie ma wymiaru praktycznego. Filozof postuluje odejście od myślenia w kategoriach pragmatycznych o tym, jak można poprawić sytuację osób nieheteronormatywnych, jako że taka perspektywa jest ograniczająca⁸⁹. Pozwala to na „odrzuć tu i teraz, domaganie się potencjalnej albo konkretnej możliwości dla nowego świata”. Przez queerowanie SI artyści takie możliwości tworzą, kreując alternatywę względem praktyk programistycznych, które jedynie nieznacznie poprawiają sytuację osób nieheteronormatywnych.

⁸⁸ M. Coeckelbergh, *Time Machines...*, op. cit., s. 1629.

⁸⁹ J.E. Muñoz, *Cruising Utopia...*, op. cit., s. 21–28.

Zakończenie

Choć zazwyczaj sieci neuronowe reprodukują normatywną, opresyjną narrację, artyści, których doświadczenia nie wyraża technologia, w subwersyjny sposób korzystają z SI. Jej queerowanie pokazuje, że (hetero)normatywność nie ma charakteru absolutnej, naturalnej, obiektywnej prawdy, którą miałyby wyrażać „neutralne” algorytmy. Można zaryzykować tezę, że to praktyka z gruntu utopijna. Technologia jest wykorzystywana w sposób wymykający się kapitalistycznej logice, co pozwala pokazać, że:

teraźniejszość to za mało. Dla odmieńców jest ona zubożała i toksyczna, podobnie jak dla wszelakich jednostek, które nie posiadają przywileju przynależenia do większości i nie wykazują normatywnych upodobań czy „racjonalnych” oczekiwań⁹⁰.

Teraźniejszość odnosi się nie tylko do sfery społecznej, lecz także digitalnej, skoro algorytmy są organizowane przez normatywne mechanizmy. Artyści queerujący SI snują utopijną wizję alternatywnej rzeczywistości, w której technologia wyraża ich głos.

Utwory składające się na *Ultimate Fantasy* niezależnie od tego, czy weźmiemy pod uwagę okoliczności ich powstania, stanowią bardzo ciekawy przykład utopijnej queerowej praktyki artystycznej. Pozwalają krytycznie spojrzeć na rzeczywistość, jako że prezentują wizje odmienne od normatywnego świata. Dzięki temu projekt realizuje zawołanie Muñoza: „musimy marzyć, ustanawiać nowe, lepsze rozkosze, inne sposoby bycia w świecie czy wreszcie nowe światy”⁹¹. Czytelnik *Ultimate Fantasy* odkrywa różne odsłony queerowości w obrazach alternatywnych rzeczywistości, a zróżnicowana tematyka i forma generatywnych tekstów odpowiada wymykającej się esencjalizacji naturze queeru. Wykorzystanie SI wzmacnia utopijny potencjał pracy oraz pozwala na wyrażenie głosu nieżyjących już queerowych osób. Generatywne utwory stają się wyrazem przeszłości marginalizowanej wspólnoty, a potencjalnie mogą kształtować jej przyszłość, w czym również wyraża się utopizm projektu. *Ultimate Fantasy* to dowód, że queerowanie SI wykracza poza tworzenie inkluzywnych generatywnych treści i wiąże się z czymś bardziej fundamentalnym – krytyczną analizą mechanizmów wytwarzania wiedzy przez sieci neuronowe.

Bibliografia

- Algorithmic Justice League*, <https://www.ajl.org/> (dostęp: 18.12.2023).
 Attard-Frost B., *Queering Intelligence a Theory of Intelligence as Performance and a Critique of Individual and Artificial Intelligence* [w:] M. Klipphahn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais

⁹⁰ Idem, *Uwodząc Utopię...*, op. cit., s. 802.

⁹¹ Ibidem, s. 798.

- dos Santos Bruss (red.), *Queer Reflections on AI: Uncertain Intelligences*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York 2024.
- Baer M., Lizurej M., *Z odmiennnej perspektywy. Pomiędzy studiami gejowsko-lesbijskimi a studiami queer. Wprowadzenie* [w:] M. Baer, M. Lizurej (red.), *Z odmiennnej perspektywy. Studia queer w Polsce*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2007.
- Bednarek J., *Queer jako krytyka społeczna*, Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2014, http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/articles.php?article_id=837 (dostęp: 18.12.2023).
- Black in AI*, <https://blackinai.github.io/#/> (dostęp: 18.12.2023).
- Brown T.B. et al., *Language Models are Few-Shot Learners* [w:] H. Larochelle (red.), *Proceedings of the 34th International Conference on Neural Information Processing Systems*, Curran Associates, New York 2020.
- Butler J., *Koniec różnicy seksualnej? (fragm.)*, przeł. A. Kowalcze-Pawlik [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012.
- Cockayne D.G., Richardson L., *Queering Code/Space: The Co-production of Socio-sexual Codes and Digital Technologies*, „Gender, Place & Culture” 2017, nr 11 (24), s. 1642–1658.
- Coeckelbergh M., *Time Machines: Artificial Intelligence, „Process, and Narrative, Philosophy & Technology”* 2021, no 34, s. 1623–1628.
- Crawford K., *Atlas of AI*, Yale University Press, New Haven–London 2021.
- Crawford K., Paglen T., *Excavating AI: The Politics of Training Sets for Machine Learning*, The AI Now Institute, New York 2019, <https://excavating.ai> (dostęp: 18.12.2023).
- Crenshaw K., *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, „University of Chicago Legal Forum” 1989, nr 1, s. 139–167.
- D’Emilio J., *Capitalism and Gay Identity* [w:] A. Snitow, C. Stansell, S. Thompson (red.), *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, Monthly Review Press, New York 1983.
- Dev S. et al., *Harms of Gender Exclusivity and Challenges in Non-Binary Representation in Language Technologies* [w:] *Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, Association for Computational Linguistics, Punta Cana 2021.
- Dilley P., *Queer Theory: Under Construction*, „International Journal of Qualitative Studies in Education” 1999, nr 5 (12), s. 457–472.
- Dinkins S., *Not The Only One*, Not the Only One – STEPHANIE DINKINS (dostęp: 1.12.2023).
- Dodge J. et al., *Documenting Large Webtext Corpora: A Case Study on the Colossal Clean Crawled Corpus* [w:] *Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, The Association for Computational Linguistics, Stroudsburg 2021.
- Edelman L., *Przyszłość to dziecinne mrzonki*, przeł. T. Sikora [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012.
- Elves J., *Zizi: Queering the Dataset*, <https://www.jakeelwes.com/project-zizi-2019.html> (dostęp: 18.12.2023).
- Emerson L., *Glitch Aesthetics* [w:] M.-L. Ryan, L. Emerson, B.J. Roberson (red.), *The Johns Hopkins Guide to Digital Media*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 2014.
- Feminist AI, <https://www.feminist.ai/> (dostęp: 18.12.2023).

- Friedler S.A. et al., *A Comparative Study of Fairness-Enhancing Interventions in Machine Learning* [w:] *Proceedings of the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, ACM, New York 2019.
- Górska-Olesińska M., *Trans-literatura? Uwagi wstępne*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2014, nr 1 (19), s. 1–10.
- Grosz E., *Space, Time and Perversion: Essays on the Politics of Bodies*, Routledge, New York–London 1995.
- Halperin D.M., *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*, Oxford University Press, New York–Oxford 1995.
- Honeychurch K.G., *Researching Dissident Subjectivities: Queering the Grounds of Theory and Practice*, „Harvard Educational Review” 1996, nr 2 (66), s. 339–355.
- Indigenous AI, <https://www.indigenous-ai.net/> (dostęp: 18.12.2023).
- Keyes O., *The Misgendering Machines: Trans/HCI Implications of Automatic Gender Recognition*, „Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction” 2018, vol. 2, nr CSCV, s. 1–22.
- Klipphahn-Karge M., Koster A.-K., Morais dos Santos Bruss S., *Introduction* [w:] eidem (red.), *Queer Reflections on AI: Uncertain Intelligences*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York 2024.
- Kochanowski J., *Queer Studies – wprowadzenie* [w:] J. Kochanowski, M. Abramowicz, R. Biedroń (red.), *Queer Studies. Podręcznik kursu*, Kampania Przeciw Homofobii, Warszawa 2010.
- Landsberg A., *Pamięć protetyczna*, przeł. M. Szewczyk [w:] A. Matysiak (red.), *Antropologia kultury wizualnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Landsberg A., *Prosthetic Memory: The Ethics and Politics of Memory in an Age of Mass Culture* [w:] P. Grainge (red.), *Memory and Popular Film*, Manchester University Press, Manchester 2003.
- Lewis J.E., *The IP AI Workshops as Future Imaginary* [w:] J.E. Lewis (red.), *Indigenous Protocol and Artificial Intelligence Position Paper*, The Initiative for Indigenous Futures and the Canadian Institute for Advanced Research, Honolulu 2020.
- Marcia E., *Queering the Algorithm // Conversational AI Agents for the Advancement of New Eroticisms*, „Bubllegumclub Studio”, *Queering the Algorithm // Conversational AI Agents for the Advancement of New Eroticisms - Bubblegum Club* (dostęp: 18.12.2023).
- Martinez E. (w rozmowie z J. Hedwą), *What Can Machine Learning Teach Us About Ourselves?*, *What Can Machine Learning Teach Us About Ourselves? | by Processing Foundation | Processing Foundation | Medium* (dostęp: 18.12.2023).
- Martinez E., *Ultimate Fantasy*, <https://unsupervisedpleasures.com/texts> (dostęp: 18.12.2023).
- Mehrabi N., Morstatter F., Saxena N., Lerman K., Galyan A., *A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning*, „ACM Computing Surveys” 2021, nr 6 (54), s. 1–35.
- Morgan Y., *Queering The Machine Eye*, Yasmin Morgan | *Queering The Machine Eye* (dostęp: 18.12.2023).
- Muñoz J.E., *Cruising Utopia: The Then and There of Queer Futurity*, New York University Press, New York–London 2009.
- Muñoz J.E., *Jak w niebie. Queerowa sztuka utopijna i wymiar estetyczny*, przeł. J. Burzyński, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2014, nr 5, s. 1–16.
- Muñoz J.E., *Uwodząc Utopię (fragm.)*, przeł. M.A. Pelczar [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2012.

- Noble S.U., *Algorithms of Oppression: How Search Engines Reinforce Racism*, New York University Press, New York 2018.
- Parslow J., *Kings, Queens, Monsters, and Things: Digital Drag Performance and Queer Moves in Artificial Intelligence (AI)*, „Contemporary Theatre Review” 2023, nr 33 (1–2), s. 128–148.
- Queer in AI, <https://www.queerintai.com/> (dostęp: 18.12.2023).
- QueerInAI et al., *Bound by the Bounty: Collaboratively Shaping Evaluation Processes for Queer AI Harms* [w:] F. Rossi et al. (red.), *Proceedings of the 2023 AAAI/ACM Conference on AI*, Montreal 2023, s. 375–386.
- Rao R., *Global Homocapitalism*, „Radical Philosophy” 2015, nr 194, s. 38–49.
- Rettberg S., *Cyborg Authorship: Writing with AI – Part 1: The Trouble(s) with ChatGPT*, „Electronic Book Review” 2023, *Cyborg Authorship: Writing with AI – Part 1: The Trouble(s) with ChatGPT* › *electronic book review* (dostęp: 18.12.2023).
- Rice J.T., *Rainbow-Washing*, „Northeastern University Law Review” 2023, nr 2, s. 285–358.
- Russell L., *Glitch Feminism: A Manifesto*, Verso, London–New York 2020.
- Sedgwick E.K., *Tendencies*, Duke University Press, Durham 1993.
- Seidman S., *Introduction* [w:] S. Seidman (red.), *Queer Theory Sociology*, Blackwell Publishers, Cambridge–Oxford 1996.
- Shah N., *I Spy, with My Little AI* [w:] M. Klippahn-Karge, A.-K. Koster, S. Morais dos Santos Bruss (red.), *Queer Reflections on AI. Uncertain Intelligences*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York 2024.
- Sullivan A., Salte A., *Spinning Yarns*, Spinning Yarns (selflound.net) (dostęp: 18.12.2023).
- Twardoch-Raś E., *Sztuka biometryczna w perspektywie filozofii post- i transhumanizmu. W stronę estetyki postafektywnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2021.
- Wang T. et al., *Balanced Datasets Are Not Enough: Estimating and Mitigating Gender Bias in Deep Image Representations* [w:] L. O’Conner (red.), *Proceedings of the IEEE/CVF International Conference on Computer Vision*, IEEE Computer Society, Seul 2019.
- Wang Y., Kosinski M., *Deep Neural Networks Are More Accurate Than Humans at Detecting Sexual Orientation From Facial Images*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2018, nr 114 (2), s. 246–257.